

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ-ΑΝΘΡΩΠΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ (Α) ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ

Συγγραφέας: ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΡΑΣ

Στα 25 λεπτά που έχω στην διάθεσή μου δεν μπορώ προφανώς να καλύψω παρά ένα ελαχιστότατο ποσοστό της ιστορικής αναδρομής από την εποχή της πρώτης παρουσίας του ανθρώπου στη γη μέχρι τις αρχές του διαφωτισμού. Μπορώ απλώς να σας προκαλέσω με κάποιες υποθέσεις, όχι αστήρικτες, αλλά επίσης όχι επιβεβαιωμένες, διότι απαιτούν περαιτέρω συζήτηση, μελέτη και απόδειξη.

Η βασικότερη πρόκληση είναι να διερωτηθούμε ποια είναι η πρώτη μας εντύπωση για την σχέση μεταξύ περιβάλλοντος και πολιτισμού. Ίσως η πιο λογικοφανής από τις απαντήσεις που έρχονται στο νου είναι ότι στο παρελθόν το περιβάλλον διαμόρφωνε τους διάφορους ανθρώπινους πολιτισμούς. Ως παράδειγμα θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στην χώρα μας, όπου το διακεκομμένο του εδάφους και η αλληλοπεριχώρηση θάλασσας και ορεινών όγκων έστρεψε τους ανθρώπους στο εμπόριο, ιδιαίτερα το θαλασσινό εμπόριο, ενώ αποθάρρυνε τις ισχυρές απολυταρχίες που ευδοκίμούν σε πυκνοκατοικημένες παραποτάμιες πεδιάδες. Στις ημέρες μας όμως, θα προσθέταμε, έχει πλέον εξελιχθεί ένας πολιτισμός τέτοιας τεχνολογικής και καταναλωτικής δύναμης ώστε να έχει μεταβάλει την παραδοσιακή σχέση. Έτσι ήδη για κάποιες δεκαετίες ο σύγχρονος πολιτισμός διαμόρφωσε και διαμορφώνει το περιβάλλον με τρόπο επικίνδυνο για πάμπολλα είδη, μεταξύ δε αυτών και τον ίδιο τον άνθρωπο, εφ' όσον με τη σειρά της η φύση έχει ήδη αρχίσει να τον εκδικείται μέσω των ανθρωπογενών κλιματικών αλλαγών. Πιστεύω πως αρκετοί άνθρωποι που είναι ευαισθητοποιημένοι σε θέματα περιβάλλοντος, κάποιο τέτοιο σχήμα έχουν στο μυαλό τους.

Όλες οι απλουστευμένα σχηματικές θέσεις, ακόμα και όταν περιέχουν κάποια δόση αλήθειας όπως η παραπάνω, οφείλουν να επανεξετάζονται. Η δύναμη της φύσης είναι ομολογουμένως τεράστια μπροστά σ' εκείνη των ανθρώπων. Όμως οι πιο πρόσφατες θεωρήσεις υποθέτουν ότι είναι πιθανό η εξέλιξη του ανθρώπινου γένους να έχει επηρεάσει τα άλλα είδη, ίσως δε ακόμα και την εξέλιξη του κλίματος, πολύ πριν από την Βιομηχανική Επανάσταση και πολύ περισσότερο πριν ανδρωθεί η μαζική

καταναλωτική κοινωνία.

Αν οι υποθέσεις στις οποίες αναφέρομαι δεν διαψευστούν από τη συνεχιζόμενη έρευνα, ίσως τελικά καταλήξουμε στα εξής, συμπεράσματα, που διαφέρουν αρκετά από την πρώτη σχηματική άποψη που ανέφερα:

α) Οι πρώιμες εξαπλώσεις του ανθρωπίνου είδους, στην περίπτωση της Αυστραλίας περίπου πριν από 50.000 χρόνια και στην περίπτωση της Βορείου και Νοτίου Αμερικής ίσως πριν από περίπου 12.500 χρόνια, οδήγησαν σε μια απότομη μείωση και συχνά εξαφάνιση των ειδών που μάλλον υπήρξαν θύματα της έστω και πρωτόγονής του θήρας.

β) Η γεωργική επανάσταση, αφ' ενός στην Μέση Ανατολή, αφ' ετέρου στην Κίνα, πριν από περίπου 12.000 χρόνια, σίγουρα επέτρεψε την δραματική αύξηση των ανθρώπινων πληθυσμών μέσω της εξάπλωσης σε όλες τις περιοχές της Ευρασίας, γνωστές σήμερα ως γεωργικές, του νέου αυτού τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας που βασιζόταν στην εκμετάλλευση της γης. Αποτέλεσμα φαίνεται να υπήρξε η δραστική μείωση της έκτασης των δασών και ως εκ τούτου πιθανόν μια τόσο αξιοσημείωτη αύξηση των εκπομπών διοξειδίου του άνθρακος, ώστε ο πλανήτης μας να μην υποκύψει σε μια νέα περίοδο παγετώνων, όπως θα είχε συμβεί φυσιολογικά εάν δεν είχε υπάρξει η ανθρώπινη δραστηριότητα αλλά αντίθετα είχαν επικρατήσει στον πλανήτη εκείνες οι συνήθεις κλιματικές τάσεις που ακολουθούν τις περιοδικές, αργές αλλά αναπόφευκτες, μεταβολές της τροχιάς του ήλιου.

γ) Η σταδιακή αύξηση της κτηνοτροφίας, ιδιαίτερα δε των βοοειδών στην Μέση Ανατολή πριν από δέκα χιλιάδες χρόνια οδήγησε σε μια αύξηση εκπομπών μεθανίου, επίσης με πιθανή αυξανόμενη επιρροή στο κλίμα.

δ) Η σταδιακή επίσης εξάπλωση της τεχνικής της άρδευσης από τη Μέση Ανατολή στη Νοτιοανατολική Ασία και η πρωτοποριακή χρήση του εκεί, αρχίζοντας πριν από 5.000 χρόνια, για την εντατική καλλιέργεια στις παραποτάμιες πεδιάδες του ριζιού, είδους που αρχικά προήλθε από ορεινές περιοχές, οδήγησε στην δημιουργία τεχνητών υγροβιοτόπων με συνέπεια μια περαιτέρω αύξηση εκπομπών μεθανίου. Αυτές οι εκπομπές θα συνέδραμαν την αύξηση εκπομπών διοξειδίου του άνθρακος από την γεωργία στην οποία ήδη αναφέρθηκα, ώστε να αποφευχθεί μια κατά τα άλλα

αναπόφευκτη μείωση θερμοκρασιών και νέα εποχή παγετώνων.

Εάν επαληθευθούν αυτές οι υποθέσεις, για τις οποίες υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις, όχι όμως και τελικές αποδείξεις, θα πρέπει να καταλήξουμε ότι η εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού από πολύ πρώιμη μάλιστα φάση επηρέαζε συνεχώς το περιβάλλον είτε αρνητικά με την εξαφάνιση ειδών και την καταστροφή δασών είτε θετικά με τη δημιουργία διαφόρων νέων αγροτικών εκτάσεων, αντισταθμίζοντας έτσι τις κατά τα άλλα φυσιολογικές αλλά δυσάρεστες κλιματικές αλλαγές -και τούτο πολλούς αιώνες πριν από την Βιομηχανική επανάσταση. Δεν είναι λοιπόν μόνο το περιβάλλον που, μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον, έπλαθε τον πολιτισμό αλλά ότι εξ αρχής η εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού έπλαθε επίσης το περιβάλλον.

Η δεύτερη πρόκληση την οποία θα ήθελα να εξετάσουμε αφορά τη νοητική σχέση ανθρώπου και φύσης. Δεν ευσταθεί, κατά τη γνώμη μου τουλάχιστον, μια απλοϊκή διαφοροποίηση μεταξύ της ανθρώπινης συμπεριφοράς πριν και μετά την βιομηχανική επανάσταση. Πάντοτε το ανθρώπινο γένος αγωνιζόταν όχι μόνο να επιβιώσει αλλά να ευημερήσει μέσα στο φυσικό του περιβάλλον και πάντα οι τεχνολογικές και οργανωτικές του επιδόσεις είχαν αξιοσημείωτα αποτελέσματα γι' αυτό, ενίοτε σαφώς ευεργετικά, όχι σπάνια όμως και καταστρεπτικά, όπως ήδη διαπιστώσαμε.

Δεν είναι δύσκολο στον σύγχρονο κόσμο, που είναι εθισμένος στον οικονομικό ορθολογισμό, να αναγνωρίσουμε αυτόν τον αδιάκοπο αγώνα των προγόνων μας να επιβιώσουν και να ευημερήσουν. Αντίθετα η πτυχή που θα εξετάσω τώρα διαφοροποιεί έντονα τις εποχές και περιοχές της ανθρώπινης ιστορίας και γεωγραφίας. Μια από τις πρώτες επιδόσεις του ανθρώπινου γένους ήταν στην κατασκευή απλοϊκών εργαλείων • μια άλλη πολύ διαφορετική, όχι όμως λιγότερο σημαντική, ήταν η προσεγμένη ταφή των αποθανόντων. Το φαινόμενο αυτό πιστοποιεί αφ' ενός προβληματισμό γύρω από την ύπαρξη του ανθρώπου και αφ' ετέρου προσωπικό σεβασμό, αγάπη ή στοργή για τον αποθανόντα.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο της υπαρξιακής αβεβαιότητας, που στην δική μας εποχή όπως σε όλες τις προηγούμενες διαφοροποιείται όσον αφορά στην έκφρασή της όχι όμως όσον αφορά στην ουσία του αιώνιου διλήμματος, οι άνθρωποι έβρισκαν κάποιες μοναδικότητες της φύσης ως σημεία αναφοράς, έμπνευσης και κάποτε επεξήγησης των φαινομένων. Οι μοναδικότητες αυτές συνηθέστερα ήταν στοιχεία του φυσικού

κόσμου που προκαλούσαν δέος, και στην αντίκριση των οποίων οι άνθρωποι προσκυνούσαν, συναισθανόμενοι την παρουσία του υπερπέραντος μέσα στην καθημερινότητα της εμπειρίας τους.

Ασφαλώς η υπαρξιακή αυτή στάση ζωής που έδινε πρωτεύουσα σημασία στις μοναδικότητες της φύσης προστάτευε τις συγκεκριμένες εκείνες μοναδικότητες. Δεν είναι δύσκολο να βρούμε σχετικές αναφορές στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία ή να ψηλαφίσουμε την εμπειρία των αρχαίων σε μερικούς από τους χώρους αυτούς, όπως στους Δελφούς. Πιο σχετικά εδώ είναι όμως τα παραδείγματα της σύγχρονης Ιαπωνίας ή της Ινδίας, χωρών όπου οι αρχαίες θρησκείες δεν εκθρονίσθηκαν ούτε από νεότερες μονοθεϊστικές, αλλά ούτε από σύγχρονες δυτικότροπες ιδεολογίες όπως συνέβη στην Κίνα. Ασφαλώς γίνονται εξ ίσου μεγάλες περιβαλλοντικές καταστροφές στην Ιαπωνία και στην Ινδία όπως στη Δυτική Ευρώπη. Όμως υπάρχει ένας ζωντανός σεβασμός για αρκετούς φυσικούς χώρους που εκφράζει μια ενδιαφέρουσα και περιβαλλοντικά υγιή αντιμετώπιση των μοναδικότητων της φύσης.

Ο σεβασμός του υπερπέραντος δεν ήταν όμως η μόνη αντίδραση της ανθρωπότητας στην βασική υπαρξιακή πρόκληση του θανάτου. Μια άλλη ήταν η ανίχνευση του κόσμου ευελπίστως ως αρμονικής τάξης πραγμάτων, δηλαδή στην κυριολεξία ως «κόσμου», μια τάση που οδήγησε στην πρώιμη αλλά και προηγμένη επιστήμη της Αρχαίας Ελλάδος και της Αρχαίας και Μεσαιωνικής Κίνας. Είναι όμως άξιο προσοχής ότι και στις δύο, κατά τα άλλα πολύ διαφορετικές, περιπτώσεις όπου βλέπομε μια αξιόλογη εξέλιξη της επιστήμης, δεν εκδιώχνεται το στοιχείο του δέους μπροστά στις μοναδικότητες ή γενικότερα τις ομορφιές της φύσης. Στην περίπτωση της Αρχαίας Ελλάδας αρκεί να διαβάσουμε τον «Φαίδρο» του Πλάτωνα ή τα «Ειδύλλια» του Θεόκριτου, ενώ στην περίπτωση της Κίνας να πλησιάσουμε είτε την ποίηση είτε τη ζωγραφική της με την έντονη και κυρίαρχη αίσθηση της δυναμικής παρουσίας του υπερπέραντος στα στοιχεία του κόσμου μας.

Μια τρίτη αντιμετώπιση του υπαρξιακού προβλήματος προήλθε από τον μονοθεϊσμό. Όπως είναι γνωστόν ο ιουδαϊκός μονοθεϊσμός έχει κατηγορηθεί από πρώιμους περιβαλλοντολόγους με το επιχείρημα ότι έθεσε τον άνθρωπο στο κέντρο της φύσης ως κυρίαρχο και εξουσιαστή και ότι στέρησε από τη φύση την προστασία της οποίας έχαιρε προηγουμένως. Κατά τη γνώμη μου η κριτική αυτή είναι ορθή όσον αφορά το δεύτερο σκέλος αλλά ξεκάθαρα εσφαλμένη όσον αφορά το πρώτο. Όπως

ήδη παρατηρήσαμε, ο άνθρωπος ευρίσκεται φυσιολογικά στο κέντρο της φύσης λόγω της ιδιοφυίας του και της έμφυτης του ορμής να χρησιμοποιήσει τα όποια τεχνικά μέσα ήδη διαθέτει ή εφευρίσκει ώστε να επιβιώσει και να ευημερήσει. Δεν υπήρξε ποτέ εποχή απόλυτης αρμονίας μεταξύ του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του και δεν χρειάστηκε η εντολή ο άνθρωπος «να κατακυριεύσει της γης», ώστε να δημιουργηθούν περιβαλλοντικά προβλήματα.

Η θεωρία αυτή είναι όμως ελλιπής ακόμα και στο σημείο όπου έχει κάτι πολύτιμο να μας διδάξει. Ασφαλώς η θεοποίηση μοναδικοτήτων της φύσης προστατεύει τις ίδιες εκείνες συγκεκριμένες μοναδικότητες αλλά επίσης ενθαρρύνει τον ευαίσθητο λόγιο ή καλλιτέχνη, όπως π.χ. τους μεγάλους Κινέζους και Ιάπωνες ζωγράφους να αντιληφθεί το υπερπέραν σε πλείστα όσα σημεία της φύσης, ακόμα και τα ταπεινότερα, όπως επίσης ενεθάρρυνε το διαμορφωτή ενός ιαπωνέζικου κήπου να συνοψίσει την παρουσία του υπερπέραντος σ' έναν ελάχιστο χώρο με την εμπνευσμένη τοποθέτηση βράχων, χαλικιού και ολίγων μόλις θάμνων. Η έμφαση στον λόγο του ενός Θεού Δημιουργού αφαιρεί ασφαλώς την θεοποίηση στοιχείων της φύσης αλλά κατ' αρχήν θεμελιώνει το σεβασμό ολόκληρης της φύσης ως έργο αυτού του Δημιουργού. Έτσι για παράδειγμα οι Ψαλμοί 102 και 103 της κοινής Ιουδαϊκής και Χριστιανικής παράδοσης εκφράζουν ένα δέος αλλά και μια χαρά για ολόκληρη την Δημιουργία, και ας μη ξεχνάμε ότι ακόμα και σήμερα οι μοναχοί και μοναχές αναγιγνώσκουν καθημερινά τους δύο αυτούς ψαλμούς, ο ένας εκ των οποίων είναι ο γνωστός σε πολλούς από εμάς Προοιμιακός του Εσπερινού, με το οποίο αρχίζει ο κύκλος της ιουδαιοχριστιανικής ημέρας, ενώ ο άλλος συμπεριλαμβάνεται στον Εξάψαλμο του Όρθρου.

Στην πράξη βέβαια οι διάφορες Μονοθεϊστικές παραδόσεις εξέφρασαν πολύ διαφορετικά η κάθε μια ένα ξεχωριστό όραμα της σχέσης μεταξύ του Θεού Δημιουργού και της φύσης. Το Ισλάμ περιέχει μια έντονη αλλά και δημιουργική αντίφαση σ' αυτό το σημείο. Σε ένα μεγάλο τμήμα της τέχνης του αποστρέφεται τον φυσικό κόσμο για χάρη μιας θεόπνευστης καλλιγραφίας που αναφέρει τα ονόματα του Θεού, ή στίχου από το Κοράνι, ή ακόμα πιο εντυπωσιακά, λαμβάνει εμπειρικά στοιχεία της φύσης, τα διαλύει και τα ανασυνθέτει με τη μορφή καλλιγραφικών σχεδόν στοιχείων, ως αν η λατρεία του Μόνου και Μοναδικού Θεού να συνεπάγεται την διάλυση των φαινομένων του ορατού κόσμου και την αναπαραγωγή τους σε μια νέα μορφή, εντυπωσιακά όμορφη, περίτεχνη αλλά και απομακρυσμένη από την

καθημερινότητα που βιώνουμε. Το Ισλάμ έχει επίσης όμως εντονότατη την αίσθηση του φυσικού κήπου/παραδείσου που, όπως οι κήποι του Τζενεραλίφε στην Γρανάδα της Ισπανίας, μας υπενθυμίζουν τον υπεσχημένο κήπο του Παραδείσου ο οποίος, κατά το Κοράνιο, προετοιμάζεται για τους πιστούς.

Από τις κύριες μονοθεϊστικές παραδόσεις, εκείνη της Ανατολικής Εκκλησίας σαφώς έχει την αμεσότερη και εντονότερη σχέση με την φύση. Οι λόγοι είναι πολλοί. Διατήρησε ζωντανή την παράδοση του Αγίου Παύλου, κατά τον οποίο, όπως γράφει στην Επιστολή προς τους Ρωμαίους (8:18-22), ολόκληρη η κτίση συμπάσχει με τον άνθρωπο κάτω από τον ζυγό της αμαρτίας - θέση που συνάδει με την διαπίστωσή μας για την διαχρονική και όχι πρόσφατη εκμεταλλευτική σχέση του ανθρώπου με την φύση.

Δεύτερο, στην ασκητική της παράδοση η ανατολική εκκλησία δίνει έμφαση στην συμφιλίωση των αγίων με τα άγρια ζώα. Τρίτο, στην λειτουργική της παράδοση όχι απλώς συνηθέστατα χρησιμοποιεί στοιχεία της φύσης, βότανα και φυτά, αλλά παρουσιάζει το Άγιον Πνεύμα ως εμπνευστή όχι μόνο των προφητών αλλά και ολόκληρης της φύσης: «Αγίω Πνεύματι, πάσα η κτίσις καινουργείται» ή «Αγίω Πνεύματι το Βασιλεύειν πέλει, το αγιάζειν, το κινείν την κτίσιν• Θεός γαρ εστί, ομοούσιος Πατρί και Λόγω» ή «Αγίω Πνεύματι, ζωαρχία και γέρας, πάντα γαρ τα κτίστα, ως Θεός ων δυναμοί, συντηρεί εν Πατρί δι' Υιόν δε».

Τέταρτο, η προτεινόμενη από την εκκλησία υπαρξιακή στάση των πιστών προς τα υλικά αγαθά συνδυάζει συγκρατημένη αποχή μέσω συχνών νηστειών που εκφράζουν την σταδιακή ελευθέρωσή τους από την φυσιολογική ανθρώπινη ροπή προς την αδιάκριτη εκμετάλλευση του κόσμου με την έντονη συμμετοχή στο πανηγύρι των εορτών που όχι απλώς αναγνωρίζει αλλά και διακηρύττει την χαρά της ζωής και της δημιουργίας.

Πέμπτο, στην αρχιτεκτονική παράδοσή της η Ανατολική Εκκλησία χρησιμοποιεί στοιχεία από την φύση με θαυμασμό γι' αυτά ακριβώς ως στοιχεία της φύσης και όχι μόνο ως ύλη στην υπηρεσία μιας ενσαρκωμένης ιδέας - παράδειγμα τα θαυμαστά μάρμαρα με τα οποία επενδύθηκε ο ναός της Αγίας Σοφίας. Ακόμη σημαντικότερο, η πιο συνηθισμένη μορφή τρουλλωτού ναού συμβολίζει τον κόσμο σε μια εξιδανικευμένη μορφή όπου υπό την ευλογία του Θεού Λόγου, μέσα στο φως του Θεού που διαχέεται

άνωθεν σε ολόκληρο τον χώρο της εκκλησίας, και μέσω των τεσσάρων θόλων που υπενθυμίζουν την θυσία του εσταυρωμένου, ο πιστός ανυψώνεται προς την Αγία Τριάδα, ακολουθώντας το παράδειγμα των αγίων που στέκονται ζωγραφισμένοι γύρω του, ενώ είναι παντού διάχυτος ένας διάκοσμος που προέρχεται από τον φυτικό κόσμο, ενίοτε με την μορφή ανθισμένων σταυρών.

Έκτο, η χωροτακτική επιλογή των πατέρων που ίδρυσαν μοναστήρια αποδεικνύει μια έντονη αίσθηση ασύμμετρης αρμονίας, σε αντίθεση με την αίσθηση συμμετρικής αρμονίας με την φύση των Αρχαίων. Παραδείγματα η Νέα Μονή στη Χίο, ο Όσιος Μελέτιος στην Αττική, ο Όσιος Λουκάς στην Στυρίδα και γενικότερα το Άγιον Όρος. Υπάρχουν όμως και ακόμα πιο εντυπωσιακές περιπτώσεις αντιπαράθεσης με τα στοιχεία της φύσης, όπως με την Χοζοβιώτισσα στην Αμοργό, οι εκκλησίες/σπηλιές στην Καππαδοκία ή το Σιναϊτικό Όρος, όπου η ανθρώπινη παρουσία δεν κατακτά τα στοιχεία της φύσης ούτε τα εξημερεύει, αλλά μέσω της αντίθεσης αναδεικνύει την παρουσία του Θεού και εκείνων των ανθρώπων που αυτοαπαρνούονται για να τον ακολουθήσουν και να αγιάσουν ακόμα και τα σκληρότερα σημεία της υφής του

Έβδομο και τελευταίο η Πατερική Θεολογία τονίζει, ίσως υπερβολικά μάλιστα, τη θετική διάσταση της Δημιουργίας, όπως στην περίπτωση της θεολογίας του Αγίου Βασιλείου κατά τον τέταρτο αιώνα, και μάλιστα προχωρεί μέχρι την ιδέα της συμμετοχής των κτιστών στην αγαθότητα του Θεού, στην περίπτωση της θεολογίας του Διονυσίου Αρεοπαγίτου κατά τον έκτο.

Όλες αυτές οι στάσεις ζωής που μόλις περιέγραψα επηρέασαν ασφαλώς την συμπεριφορά και την δημιουργία πολλών ανθρώπων, δεν μπορούσαν όμως εξ ορισμού ούτε είχαν στόχο να αλλάξουν τα καθημερινά δεδομένα της ανθρώπινης παρουσίας στον πλανήτη, που ήταν αδιάρρηκτα συνδεδεμένες με εκείνες τις τεχνολογικές και οικονομικές του δυνατότητες και δραστηριότητες, τις οποίες ήδη περιέγραψα στο πρώτο σημείο του σημερινού μας προβληματισμού.

Άλλωστε όποια σχήματα πίστεως και να υιοθετηθούσαν οι άνθρωποι γνώριζαν ότι η άποψη που έβλεπε τον άνθρωπο ως κέντρο της κτίσης δεν εξέφραζε την πλήρη αλήθεια. Κατά καιρούς οι άνθρωποι γίνονταν αντικείμενα της φύσης όχι μόνο με την συνήθη έννοια ότι είχαν να αντιμετωπίσουν την δύναμη των γνωστών στοιχείων της φύσης -θάλασσα, φωτιά, σεισμός, πλημμύρα, ασθένεια- αλλά ασυνήθιστων και

ανεξήγητων στοιχείων που καθιστούσαν τον άνθρωπο ξεκάθαρα αντικείμενο ασυνήθιστων και ανεξέλεγκτων φαινομένων, ιδιαίτερα στην περίπτωση των μεγάλων επιδημιών, όπως του βουβωνικού λοιμού, που στον έκτο με όγδοο και τον δεκατοτέταρτο με δεκατοέβδομο αιώνα μείωσαν την έκταση της ανθρώπινης παρουσίας σε τέτοιο σημείο, ώστε πιθανόν να είχε μειωθεί σοβαρά ακόμη και η ανθρώπινη επίδραση στο κλίμα για μεγάλα διαστήματα. Άλλο παράδειγμα του ίδιου φαινομένου αποτελούν οι ασθένειες που μετέφεραν Ευρωπαίοι στους γηγενείς της Αμερικανικής ηπείρου που αποδεκάτισαν τους πληθυσμούς, ενίοτε ακόμη πριν αρχίσουν οι οργανωμένες ένοπλες επιθέσεις και οι σταδιακοί εποικισμοί από μια Ευρώπη όπου οι πληθυσμοί πλέον αύξαναν με γρήγορους ρυθμούς.

Έτσι οδηγούμεθα φυσιολογικά στον τρίτο και τελευταίο μας σημερινό προβληματισμό. Πώς μπήκε ο κόσμος στο δρόμο που οδήγησε στη σειρά των τεχνολογικών επαναστάσεων, αρχίζοντας από τον δεκατοόγδοο αιώνα, και που μετέβαλε με συνεχώς πιο ριζικές εξελίξεις τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον του;

Τι συνέβη δηλαδή, πολύ σχηματικά βέβαια, μέσα στον δυτικό μεσαίωνα και μέχρι τις αρχές του δεκατοόγδου αιώνα;

Αναγκαστικά και πάλι θα προχωρήσουμε με υποθέσεις, αλλά δε νομίζω ότι διαφωνούν πολλοί πλέον πως οι μεταβολές που συντελέσθηκαν αφορούσαν και την τεχνολογική -οικονομική -πολιτική οργάνωση της κοινωνίας αλλά και την διανοητική αντιμετώπιση του υπαρξιακού προβλήματος του ανθρώπου.

Ας αναρωτηθούμε πρώτα πώς διέφερε η πορεία της Δυτικής Εκκλησίας από εκείνη της Ανατολής. Ασφαλώς πρόκειται κατά βάση για την ίδια θρησκεία, και έτσι το στοιχείο της ασύμμετρης αρμονίας των ανθρώπινων αρχιτεκτονημάτων μέσα στην φύση είναι εξ ίσου φανερό και στις δύο περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στα ερημωμένα μοναστήρια του Fountains Abbey και Rievaulx στην Βόρεια Αγγλία που σ' αυτό το σημείο δεν διαφέρουν κατά βάση με το Άγιον Όρος ή τη Νέα Μονή της Χίου. Μόνο που η Δυτική Εκκλησία φυσιολογικά κληρονόμησε από την ιστορία και το περιβάλλον της πιο έντονα τη Ρωμαϊκή/Λατινική παράδοση από την Ελληνική και αυτό οδήγησε σε τρεις σαφείς διαφοροποιήσεις, μεγαλύτερη έμφαση στο νόμο και τη νομολογία, τάση που εμφανίζεται επίσης στο πρώτο δυτικό Πανεπιστήμιο, της

Μπολόνιας, τον ενδέκατο αιώνα, το οποίο δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο Ρωμαϊκό δίκαιο, μεγαλύτερη εξοικείωση με το μεγαλιώδες στην αρχιτεκτονική όπου η ύλη υποβαθμίζεται ως ύλη για να εξυπηρετήσει μια ανθρώπινη σύλληψη του επιβλητικού ή του ωραίου, με εμφανή αποτελέσματα, όχι βέβαια στους συμπαθέστατους δυτικούς ενοριακούς ναούς αλλά σίγουρα στους επιβλητικούς καθεδρικούς ναούς του μεσαίωνα, και τέλος μια αίσθηση του ιστορικού χρόνου, όχι άμεσα εσχατολογικού αλλά προφητικού και μεσσιανικού, κάτι που πιθανότατα προέρχεται από την τεράστια επιρροή του Βιβλίου της Αποκάλυψης στην Δύση σε σχέση με την Ανατολή. Ήδη κατά τον δωδέκατο αιώνα, στην σκέψη του Ιταλού Joachim de Flores υπήρξε μια πρώτη διαμόρφωση θεωρίας ιστορικών εποχών συνδυαζόμενη με την έννοια σταδιακής προόδου.

Εξ ίσου σημαντικές ήταν οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές. Καίρια ήταν η πολιτική, πιο σημαντική η οικονομική, εκείνη όμως που έχει διαρκέσει μακροχρόνια είναι η κοινωνική. Η πολιτική μεταβολή ήταν ότι δεν μπόρεσε να διατηρηθεί στην Δυτική Ευρώπη το μονοπώλιο της πολιτικής εξουσίας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Έγιναν κατά καιρούς προσπάθειες προς μια τέτοια κατεύθυνση αλλά απέτυχαν και λόγω των πολλών αντιμαχόμενων πολιτικών οντοτήτων και λόγω της ύπαρξης ενός άλλου θρησκευτικο/πολιτικού κληρονόμου της αυτοκρατορικής συνείδησης, δηλαδή του Πάπα στη Ρώμη. Η πολιτική αβεβαιότητα και το συνεχές παιχνίδι για την πολιτική επικράτηση έδωσε χώρο στις ανεξάρτητες εμπορικές πόλεις, ιδιαίτερα στην Βόρειο Ιταλία και στην Φλαμανδία, να ανθίσουν και οικονομικά και πολιτικά. Έτσι εδραιώθηκε μια νέα αντίληψη ότι το εμπόριο και η παραγωγή δεν αποτελούν αναγκαστικά υποδεέστερα επαγγέλματα, όπως συνέβαινε στον αρχαίο κόσμο. Μιλάμε για ένα σοβαρό βήμα προς μια, όχι ακόμα πιο ελεύθερη, αλλά πιο ανοιχτή κοινωνία, με περισσότερες επιτρεπτές επιλογές ζωής που ετύγγχαναν κάποιου επιπέδου εκτίμησης, έστω εάν κατά πολύ υπολείπονταν από την ισότητα.

Το εμπόριο ως κύρια οικονομική δραστηριότητα συνεκτική μιας κοινωνίας διαφέρει επίσης από την γεωργία σε δύο βασικά σημεία. Το οποιοδήποτε πλεόνασμα από την γεωργία που μένει στα χέρια των γεωργών είναι πιθανό να εξαντληθεί μέσα σε δύο γενεές λόγω της επακόλουθης αύξησης πληθυσμού. Το οποιοδήποτε πλεόνασμα από την γεωργία περιέλθει στα χέρια των εκάστοτε κρατούντων θα τους προσφέρει τις δυνατότητες επέκτασης των συνόρων ή αυτοπροβολής μέσω εντυπωσιακών αρχιτεκτονημάτων ή έργων τέχνης. Τα πλεονάσματα από το εμπόριο παραμένουν

κατά μεγαλύτερο ποσοστό σε κάποια μορφή κεφαλαίου και στα χέρια ενός στενότερου κύκλου από τους γεωργούς αλλά πολύ ευρύτερο από τους άρχοντες μιας χώρας. Τούτο αποτελεί φυσιολογικό αποτέλεσμα του γεγονότος ότι τα κέρδη από το εμπόριο μπορεί να είναι πολύ μεγάλα, εξίσου μεγάλοι είναι όμως και οι κίνδυνοι. Μια εμπορική κοινωνία είναι λοιπόν μια πολύ πιο συνειδητά κεφαλαιοκεντρική κοινωνία από μια γεωργική.

Μια πόλη/πολιτεία που βασίζεται στο εμπόριο θα έχει κατά συνέπεια διαφορετική τάση στην εξωτερική πολιτική. Μπορεί να είναι εξίσου επεκτατική, αλλά οι λόγοι του επεκτατισμού θα συνδέονται συνηθέστατα με την επιθυμία διατήρησης ή αύξησης εμπορικών ευκαιριών και πλεονεκτημάτων. Τον ορθολογισμό της επέκτασης της εξουσίας για χάρη της εξουσίας που χαρακτηρίζει τις παραδοσιακές αυτοκρατορίες διαδέχεται ο ορθολογισμός της επέκτασης ή της επικράτησης για χάρη του κέρδους.

Πολύ πρωιμότερα από τις πόλεις/πολιτείες της Βορείου Ιταλίας και της Φλαμανδίας ο μεσογειακός κόσμος γνώρισε Φοινικικές πόλεις/πολιτείες όπως τη Σιδώνα ή την Καρχηδόνα. Όμως η πολιτική αστάθεια της μεσαιωνικής Δυτικής Ευρώπης όχι απλώς επέτρεψε τις εκεί πόλεις/πολιτείες να ανθίσουν για πολλούς αιώνες, με πρώτους διδάξαντες την οικονομοκεντρική αποικιοκρατία τους Ενετούς και τους Γενουάτες, ακριβώς στο Αιγαίο, στη Μαύρη Θάλασσα και στην Ανατολική Μεσόγειο, αλλά οδήγησε αρκετά από τα οργανωμένα βασίλεια να ακολουθήσουν τον ίδιο δρόμο με την εύλογη ελπίδα ότι έτσι θα ισχυροποιήσουν την πολιτική και οικονομική τους θέση, όπως πράγματι και συνέβηκε.

Μπαίνομε λοιπόν σε μια εποχή αρκετών αιώνων, από τον ενδέκατο μέχρι τον δεκατοέβδομο, όπου πρώτα πόλεις/πολιτείες και στη συνέχεια προεθνικά ή εθνικά κράτη αναζητούν εντατικά είτε φυσικούς πόρους είτε ολόκληρες περιοχές τις οποίες μπορούν να εκμεταλλευθούν προς όφελός τους. Η πιο ακραία περίπτωση ανθρώπινης εκμετάλλευσης συνανθρώπων ήταν βέβαια το δουλεμπόριο από την Αφρική προς την Αμερική με στόχο την εντατική καλλιέργεια καπνού και κυρίως ζάχαρης για τους καταναλωτές της Δυτικής Ευρώπης.

Είναι φανερό ότι η εμπορική δραστηριότητα του είδους που περιέγραψα μπορεί να συνδεθεί με άλλες επιδιώξεις ή να αποσυνδεθεί απ' αυτές. Έτσι στην ίδια περιοχή, τις Ινδίες βλέπομε δύο τελείως διαφορετικές πολιτικές από τους Πορτογάλους και τους

Άγγλους. Οι Πορτογάλοι εφήρμοσαν εντατικούς θρησκευτικούς διωγμούς ενάντια σε Ινδουιστές, Μουσουλμάνους και ντόπιους Χριστιανούς. Αντίθετα, η Αγγλική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών απαγόρευσε οποιοδήποτε προσηλυτισμό από την ίδρυσή του το 1600 και ετήρησε την απαγόρευση αυτή, για χάρη του εμπορίου μέχρι το 1813, όταν πλέον η ευαγγελική κίνηση στην Αγγλία είχε καταστεί τόσο ισχυρή ώστε η πολιτική να αλλάξει. Για τους Άγγλους στη συγκεκριμένη λοιπόν περίπτωση, σε αντίθεση με τους Πορτογάλους, τα κέρδη από το εμπόριο δεν έπρεπε με κανένα τρόπο να τεθούν σε κίνδυνο από οποιεσδήποτε άλλες επιδιώξεις.

Το εκτεταμένο αυτό σύστημα εκμεταλλευτικού εμπορίου δημιούργησε τεράστια κεφάλαια σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης, συνάμα υποθηκεύοντας το οικονομικό και πολιτικό μέλλον πολλών άλλων λαών της γης. Η συνεχής αυτή αύξηση κεφαλαίων στην Δυτική Ευρώπη απετέλεσε έναν απολύτως αναγκαίο, όχι όμως και επαρκή παράγοντα για την σειρά των τεχνολογικών επαναστάσεων που άρχισε κατά τον δεκατοόγδοο αιώνα.

Υπήρξαν δύο ακόμα προϋποθέσεις γι' αυτές τις επαναστάσεις, η μεν πρώτη αναγκαία πέραν πάσης συζήτησης, η δε δεύτερη αμφισβητήσιμη αλλά όχι γι' αυτόν τον λόγο λιγότερο σημαντική. Η πρώτη προϋπόθεση υπήρξε η τεράστια πρόοδος της επιστήμης κατά τον δεκατοέκτο και δεκατοέβδομο αιώνα, με κατάληξη μια νέα αντίληψη του φυσικού κόσμου που εκφράσθηκε από την έρευνα και τη συνθετική σκέψη του Sir Isaac Newton. Η ύλη έγινε πλέον αποκλειστικά αντικείμενο και οι νόμοι της φύσης η αναγκαία και πλέον μόνη γνώση της οποίας είχαν ανάγκη οι άνθρωποι για να την αναπλάσουν ή να την εκμεταλλευθούν προς όφελός τους.

Πολλοί πιστεύουν ότι ο επιστημονικός ορθολογισμός βρήκε το ταίρι του στον οικονομικό ορθολογισμό, αλλά, όπως θα μας εξηγήσει ο Γιάννης Παλαιοκρασσάς, δεν υπάρχει μόνον ένα είδος οικονομικού ορθολογισμού.

Ο οικονομικός ορθολογισμός της εμπορικοπολιτικής εκμετάλλευσης, για παράδειγμα, ήταν διαφορετικός και από τον οικονομικό ορθολογισμό της ενιαίας και παγκόσμιας ελεύθερης αγοράς που τον διαδέχθηκε προς τα τέλη του δεκατοόγδου αιώνα ή και από τον οικονομικό ορθολογισμό που ήδη προκύπτει, όταν λαμβάνεται υπόψη η οικολογική πρόκληση η οποία προέρχεται από την διαταραγμένη θέση του ανθρώπου στη φύση, όπως θα αναλυθεί σ' αυτή τη σειρά διαλογικών μαθημάτων. Οι

λόγοι διαφοροποίησης προφανώς ποικίλουν, κυρίως όμως απορρέουν αφ' ενός από την ραγδαία εξέλιξη των επιστημών και αφ' ετέρου από τους υποκειμενικούς στόχους και αντιλήψεις των ομάδων κρούσης σε κάθε κοινωνία -που δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με τις εκάστοτε ηγετικές ομάδες στις ίδιες κοινωνίες.

Ακριβώς εδώ λοιπόν νομίζω ότι η αμφισβητούμενη θεωρία του Max Weber για τον καίριο ρόλο της καλβινιστικής και πουριτανικής παιδείας στην Αγγλία έχει πραγματική αξία. Απετέλεσε, κατά τη γνώμη μου, τον τρίτο αναγκαίο παράγοντα για το νέο μεγάλο και για δύο αιώνες ελπιδοφόρο ξεκίνημα της ανθρωπότητας που όμως μας οδήγησε τελικά στα σημερινά ακραία διλήμματα.

Μιλήσαμε νωρίτερα για την έφεση της Δυτικής Ευρώπης, και της Δυτικής Εκκλησίας, βαθύτατα επηρεασμένες από την Ρωμαϊκή παράδοση, προς το νομικισμό. Ο καλβινισμός απετέλεσε το ακραίο σημείο αυτής της ροπής. Εδώ ο Θεός Δικαστής ούτε έργα δικάζει ούτε προθέσεις, αλλά ήδη μας έχει δικάσει, και σε αρκετές περιπτώσεις καταδικάσει, πριν καν γεννηθούμε. Δε νομίζω ότι χρειάζεται να σας πείσω ότι η συνακόλουθη εμπειρία της ζωής είναι αναγκαστικά πολύ διαφορετική εκείνης ενός Ορθόδοξου, Ρωμαιοκαθολικού ή Λουθηρανού. Ζούσε σε μια συνεχή κόλαση αβεβαιότητας για την τελική του τύχη την οποίαν δεν μπορούσε να επηρεάσει. Απλώς από την ζωή του θα εφάνετο ξεκάθαρα στους άλλους πιστούς εάν ο Θεός τον είχε θέσει μεταξύ των εκλεκτών του. Η πρώτη και πιο σαφής ένδειξη ήταν η ανεγνωρισμένη τιμότητα του πιστού -καθόλου παράξενο λοιπόν ότι η εμπιστοσύνη και καλή πίστις μαζί με την συγκατάθεση των κυβερνωμένων αποτελούν ακρογωνιαία λίθο της κοινωνίας κατά τον John Locke, του κορυφαίου πολιτικού στοχαστή μεταξύ των προοδευτικών Διαμαρτυρομένων στην Αγγλία στα τέλη του δεκατοέβδομου αιώνα. Άλλες ενδείξεις προφανώς υπήρξαν η στερεά οικογενειακή ζωή και η αποστροφή από τα έξαλλα γλέντια και το μεθύσι. Ακολουθούσε η αποδοχή του επαγγελματικού ρόλου του πιστού από την γύρω κοινωνία, αποδοχή που δεν απαιτούσε βαθεία πλούτη αλλά εργατικότητα, τιμότητα και μια σχετική επιτυχία. Ήταν μια θεώρηση ζωής η οποία δημιουργούσε στον πιστό κατ' αρχήν αγωνιώδη μεταφυσική αβεβαιότητα αλλά, εφ' όσον ήταν προικισμένος με την απαραίτητη αυτοπειθαρχία, κατ' εξοχήν πουριτανική και στη συνέχεια αγγλική αρετή, με την αίσθηση συνάμα μιας απόλυτης μεταφυσικής δικαίωσης αλλά επίσης κοσμικής αυτοπεποίθησης.

Είναι παρατηρημένο ότι η θρησκευτική παιδεία επηρεάζει τους ανθρώπους ακόμα όταν η πίστη τους έχει κλονισθεί ή περιθωροποιηθεί. Έτσι λοιπόν με τα εγγόνια των Άγγλων πουριτανών, οι οποίοι έχοντας κατά το δεκατοέβδομο αιώνα, σε αντίθεση με τους Ολλανδούς ομοπίστους τους, χάσει την μάχη της πολιτικής εξουσίας, στη συνέχεια κατά τον δεκατοόγδοο αιώνα διατήρησαν μεν την τιμιότητα, την αυτοπειθαρχία και την εργατικότητα των προγόνων τους, αλλά σταδιακά έδιναν όλο και μεγαλύτερη σημασία στην δικαίωσή τους από την οικονομική επιτυχία παρά από την προαποφασισμένη κρίση του Θεού. Δεν είναι απορίας άξιο ότι ήταν από τους λεγόμενους Nonconformists, από εκείνους δηλαδή οι οποίοι δεν συμβιβάστηκαν με την κρατική εκκλησία των Αγγλικανών που προήλθε ένα εντυπωσιακά υψηλό ποσοστό των εφευρετών και των επιχειρηματιών της βιομηχανικής επανάστασης.

Φθάσαμε λοιπόν σε μια εποχή όπου είναι υπαρκτά πλέον εκείνα τα στοιχεία που απαιτούντο για την μεγάλη εξόρμηση της ανθρωπότητας, τα οποία επέτρεψαν την ριζική αλλαγή της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση, όπως είχε παγιωθεί κατά την εποχή της γεωργικής επανάστασης πριν από δώδεκα και πλέον χιλιετηρίες. Η αντίληψη φύση ως αντικειμένου επιδεκτικού εκμετάλλευσης μέσω της γνώσης των νόμων που την διέπουν, η εντατική αναζήτηση εμπορικού κέρδους εξίσου εκ μέρους ιδιωτών και κρατών και η αυτοπειθαρχημένη και κοινωνικά καταξιωμένη ενασχόληση με την τεχνολογική και οικονομική πρόοδο μιας νέας σοβαρής, έντιμης και αυτοπειθαρχημένης τάξης επιχειρηματιών και επαγγελματιών αποτελούν τα τρία σημαντικότερα από τα στοιχεία αυτά.

Το κείμενο αποτελεί ομιλία που έγινε την 1η Οκτωβρίου 2007 στην Αθήνα στη σειρά διαλογικών μαθημάτων που διοργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και την Πολιτιστική Κληρονομιά.